

BERZSENYI DÁNIEL KÖLTŐI MŰVEI

Sajtó alá rendezte Merényi Oszkár. Akadémiai K. Bp. 1979. 924 l. (Berzsényi Dániel Összes művei I. Szerkeszti Merényi Oszkár)

Egyvalamit semmiképpen sem lehet elvitatni a Berzsényi kritikai kiadás első kötetétől: azt, hogy a szerkesztő Merényi Oszkár hihetetlen mennyiségű anyagot kutatott fel, s dolgozott be a könyv jegyzetapparátusába. De ugyanitt van a gyökere a kiadás egyik legkomolyabb hibájának is. Merényi ugyanis képtelen volt szelektálni az összegyűjtött hatalmas anyagban, képtelen volt megtalálni-megérezni azt a határt, ameddig a Berzsényivel valamilyen módon kapcsolatba hozható adalékok (idézetek vagy akárcsak említés formájában is) helyet érdemelnek a jegyzetek között. Horváth Károly örömmel állapította meg 1959-ben a kritikai kiadások fejlődésének, tudományosabbá válásának kézzelfogható jeleként, hogy „... a jegyzetekbe egyre gazdagabb anyagot iparkodunk összegyűjteni.” (Magyar Tudomány 1959. 2. 64.) Az azóta eltelt húsz esztendőben azonban a „fejlődés” e téren egyenesen riasztóvá vált. Az újabb kritikai kiadásokban (pl. Petőfi, Csokonai) az apparátus már az eredeti, magyarázott szövegek négy-öttszörösére duzzadt, s hasonló az arány a Berzsényi-kiadás esetében is, ahol 178 oldalnyi verset „világít meg” 745 oldal jegyzet. Szándékosan használtam az idézőjelet, hiszen e kiadások jegyzeteinek „megvilágító erejét” a gyakorlati használat minduntalan megkérdőjelezi; a magyarázatok hatalmas, esetenként nehezen áttekinthető szövevénye segítségnyújtás helyett nem ritkán csak bosszúságot okoz a kutatóknak. Úgy tűnik, a vitatható részletei, megoldásai ellenére is mindeddig legsikerültebb Vörösmarty kritikai kiadás köteteinek ökonómiaját újabban nem sikerül elérni, s ez arra figyelmeztet, hogy legfőbb ideje teoretikusan is újra felvetni a kérdést: meddig terjedjen ki egy kritikai kiadás jegyzeteinek érvényességi köre? Még akkor is, ha jól tudjuk, hogy minden életmű végső soron sajátos elbírálást követel. Merényi apparátusának hibája azonban nem csupán aránytalanságában, túlduzzasztott voltában rejlik. Még nagyobb baj talán, hogy ada-

tai több helyen pontatlanok, hiányosak, következtetései sokszor inkább a szerkesztő fantáziájának mechanizmusát tárják fel, mintsem a versek valós hátterét.

A jegyzetek bevezetőjében Merényi először is Berzsényi műveinek korábbi kiadásait veszi sorra. Teljes joggal ismerteti aprólékosan a Helmecci által gondozott első és második kiadás történetét, hiszen ezek megjelenése körül, ha távolról és többnyire csak levelezés útján is, de Berzsényi maga bábáskodott. Feltétlenül indokolható a Toldy *Handbuch*-jában megjelent versekkel és a Döbrentei-féle kiadással való részletesebb foglalkozás is, hiszen Toldy Berzsényi akarátának megfelelően változtatott az általa újranyomott verseken, Döbrentei pedig még eredeti kéziratokból dolgozhatott, és kortársa, Berzsényi barátja lévén más úton-módon is hozzájuthatott eredeti adatokhoz; kiadását így torzításai ellenére forrásértékűnek kell tekintenünk. De az már erősen megkérdőjelezhető, hogy érdemes volt-e újraközölni-ismertetni azt a polémiát, ami 1843-ban Döbrentei kiadása körül folyt, hiszen nem tartalmaz egyetlen olyan konkrét adatot sem, amely a versek megítélésénél közvetlenül hasznosítható lenne. A Toldy-féle 1860-as és 1864-es kiadások részletes ismertetése pedig már teljes egészében és egyértelműen felesleges. Toldy ugyanis abban az időben az általunk is ismert összesség 16 versén kívül nem jutott hozzá eredeti verskéziratokhoz (ezt az egyetlen lényeges információt egyébként meglehetősen elbújtatva adja tudunkra Merényi), s a különböző ma is elérhető forrásokból kompilált versszövegei érdektelenek csakúgy, mint a versek általa megállapított sorrendje, vagy – mindennek következtében – a kötet megjelenésének konkrét körülményei. E kiadástól kezdve valamennyi később megjelentet böven elegendő lett volna egyszerűen felsorolni – Merényi viszont többségüket röviden, saját 1936-os kiadását pedig részletesen ismerteti is.

A „Jelen kiadásunkról” címet viselő részben Merényi először is tételesen ismerteti a fennmaradt Berzsenyi-kéziratokat, lelőhelyekkel és összes jellemzőjükkel együtt. De az ilyen megállapítások: „A költő írása szinte kalligrafikusnak nevezhető: határozott, energikus, néha – lehet véletlen is – lágyabb, szinte nőies, pl. *Az én kegyesem* másolatában.” (237), inkább a szerkesztő, mint Berzsenyi lelkialkatára vetnek fényt; erről bárki meggyőződhet, ha felüti a faksimile kiadás lapjait. „A felfedező adományából.” – olvassuk továbbá a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött kéziratok lelőhelyének meghatározásaként (238), s erősen kétséges, hogy a pontosság ilyen foka elegendő-e egy kritikai kiadás esetében. A szövegközlés elveiről szólva Merényi meggyőzően fejti ki, hogy az 1816 előtti versek esetében szövegközlésének alapja a korábbi Helmecki-féle önkényeskedések nagy részétől megtisztított második kiadás. (Azt jegyezhetjük meg legfeljebb, hogy erről már előbb, a kiadások történetének ismertetése során is beszélt – igaz, ott fölöslegesen.) Az egyes versekhez kapcsolódó jegyzetek végén természetesen ott találjuk a *Szövegváltozatokat* is. Zavaró azonban, hogy ezeket szinte minden esetben megelőzi egy másik lista *Eltérések H₂-től* (azaz a második kiadástól) címmel – melyről csak a szövegközlés elveiről szóló részben, ott is mintegy mellékesen, elbújtatva tudjuk meg, hogy ezek az eltérések Merényi saját változtatásait jelzik abban az esetben, ha valamely ponton egy korábbi, nyomtatott vagy kéziratosszöveg variációját érezte hitelesebbnek, s ezért azt iktatta a második kiadás alapul vett szövegébe. Így azok számára, akik a kiadást kézikönyvszerűen használva csak egy-egy versre-versmagyarázatra kíváncsiak, a jegyzetek használata e ponton könnyen rejtvényfejtéshez válhat hasonlónak. Szerencsés megoldás viszont, hogy a második kiadás szövegétől többnyire erősen különböző összövegek variációit nem zsúfolja a szövegváltozatok közé, hanem a jegyzetek végén teljes egészükben közli őket. Kevésbé örömteli, hogy maguknak a versszövegeknek a közlése itt csakúgy, mint a véglegesnek elfogadott változatok esetében, meglehetősen hibás. Próbaképpen 36 verset olvastam össze az összövegek faksimile kiadásával, illetve a második kiadással, s közülük hibátlan csak 13 volt! S ebbe még nem is számoltam bele az abból eredő esetleges tévesztéseket, hogy Merényi magabiztosan-ötletszerűen dönt az egybeírás-különírás kérdésében anélkül, hogy a bizonytalanságokat jeleznék – holott az összövegek esetében ez a probléma állandóan fölmerül. Az említett hibák

egyébként többnyire a központoszással, magánhangzók rövid vagy hosszú használatával, illetve az aposztrófokkal függenek össze. Némelyik szövegben csak egy-két hibát találunk, máshol (pl. a *Dudi*, vagy a *Lilihez* összövegében, illetve a *Balaton*, a *Magyarország* véglegesnek elfogadott változatában) jóval többet.

A jegyzetek bevezetőjének következő fejezete a „Sorrendi problémák” címet viseli – s ezzel eljutottunk a Berzsenyi-kutatás talán legalapvetőbb, s igazán megnyugtató módon valószínűleg sohasem tisztázható kérdéséhez. Az alapprobléma közismert: Berzsenyi verseinek nagyobbik részét a világtól elzártan, irodalmi témájú levelezésének megindulása előtt írta, így maguknak a költeményeknek a tartalmán kívül a kutató szinte semmire sem támaszkodhat, amikor a keletkezés idejét kívánja megállapítani. Döbrentei kezdetleges kísérlete után Merényi Oszkár vállalkozott e feladat komplex megoldására, 1936-os kiadásában. Az általa akkor megállapított sorrend lassanként általánosan elfogadottá vált (pl. a hatvanas években megjelent hatkötetes akadémiai irodalomtörténet is ennek alapján rajzolta meg Berzsenyi költői fejlődését), az utóbbi években azonban egyre többször hallatszok a kétely hangjait is. Így különös érdeklődésre tarthat számot a mostani kiadás kronológiája, annál is inkább, mert Merényi önértékelése szerint e téren, a nehézségek ellenére „... nagy a fejlődés az 1936-os állapothoz mérten. . .” (242.).

Merényi Oszkár először a költő szerelmi verseinek problematikájával foglalkozik, mindjárt gondolatmenete elején leszögezve, hogy „Általános elvi alapokból kell kiindulni, ha konkrét adatok nincsenek.” (243.) Már az is erősen megkérdőjelezhető, hogy feladata-e egy kritikai kiadásnak tények helyett hipotéziseket fölállítani, s ha igen, meddig mehet el e téren; ám ettől most eltekintve nézzük csupán az említett „elvi alapokat”. Voltaképpen helyesebb lenne az egyes szám használata, mivel Merényi egyetlen „elvi alapra” építi gondolatmenetét: a költő egyéniségére. „Bizonyosnak látszik, hogy zárkózott, nehézkes, nem könnyen hevülő vagy könnyelmű természetű lévén, inkább érzéseinek marandóságával tűnik ki. (. . .) nem látszik tehát valószínűnek, hogy könnyelműen, »lepkemódra« élte volna költőiszerelmi életét”, hiszen körülményei sem voltak alkalmasak erre (244.). S mivel a szerelmes versek Merényi olvasata szerint két világosan elkülönülő ciklusra bomlanak, így logikus a feltételezés: Berzsenyi két nőhöz írta szerelmi költeményeit. Most már csak a két nő személyére kell fényt

deríteni, s akkor a két ciklus keletkezési ideje is megállapítható. Az első ciklusnál Döbrentei kézbe adja a kulcsot, amikor Perlaky Juditot nevezi meg Berzsenyi *néhány* 1800 előtt keletkezett szerelmes verse műzsjaként, s ezzel máris alkalmat ad Merényinek arra, hogy anyakönyvi kivonatok és családtörténetek szorgalmas átböngészése (s több oldalnyi ismertetése!) után a fenntebb ismertetett általános megfontolások jegyében az első ciklusba sorolt *valamennyi* vers műzsjának „Dudit” kiáltsa ki. Nehezebb a helyzet a második „ciklus” esetében, itt ugyanis nincsen Döbrentéihez hasonló konkrét adat. Ez azonban nem rettentheti vissza Merényit: e versekben legtöbbször az Emmi név bukkan elő, s ebből logikusan következnek: „A költő minden titkolódzása ellenére is e második korszak központi szerelmi hősnőjének Emmi tartjuk, illetve a költőnek azt a kedvesét, akit Emmi néven nevezett meg.” (248). S mindezek után már gyerekjáték a szerelem lélektani fejlődése alapján az egyes „ciklusokon” belül a versek keletkezési sorrendjét megállapítani.

Nos, ami a gondolatmenet ismertetett általános elvi alapjait illeti, hipotézisre hipotézissel válaszolva mondhatnám egyszerűen, hogy a Kazinczy által egyenesen kövérnek látott Berzsenyit én se nagyon tudom repkedő pilléként elképzelni, de ennek ellenére (szigorú atya és falusi körülmények ide vagy oda) éppen lélektanilag érzem képtelennek a két nőre lesűkített szerelmi világot. De van néhány konkrét, ellenérvül szolgáló adat is. Például hogyan fér össze Merényi elképzelésével az a sokak által bizonyos tekintetben kételkedéssel fogadott, ám szerintem némi valóságmaggal rendelkező önjellemzés, amelyet Berzsenyi soproni éveiről adott Kazinczynak (vö. 1811. március 13-án írt levelét). A „szerelmi másodvirágzás” verseinek hősnőjét keresve pedig Merényi önmagának is ellentmond, amikor néhány, nem Emmihez címzett verset gyengébb minőségűnek lát; ezzel ugyanis hallgatólagosan maga feltételezi, hogy Emmi kivül máshoz is írt Berzsenyi verset... Továbbá ki volt az a soproni *Bürgerin*, akinek éneke Berzsenyit saját vallomása szerint *Az én kegyesem* című vers írására ihlette? Jellemző egyébként, hogy ezt a szerelmi versek körében páriát ritkítóan konkrét adatot, mellyel valóban valószínűsíthetően lehetne a vers korai keletkezését, Merényi mindenféle indok nélkül elutasítja („Az a megjegyzése, hogy a hasonló kezdetű német dalt egy *Bürgerintől* hallotta, arra engedne következtetni, hogy a vers soproni emlékekkel függ össze, de ennek komoly alapja nincs.” – 458.), s a költeményt besorolja az 1800-as évek termé-

közé. Nyilván azért, mert egyéb jellemzői alapján az általa felállított második szerelmi „ciklusba” jobban illik. Ezek a ciklusok azonban egyébként is meglehetősen szubjektív versolvasatok-értelmezések alapján alakultak ki, s így megkülönböztetésük is erősen megkérdőjelezhető. Azok az érvek pedig, amelyekkel az egyes „ciklusokon” belül dönti el a versek sorrendjét Merényi, végképp elfogadhatatlanok; mintha lányregények szerelmi történeteinek egyes fázisait alkotná meg belőlük. Az *Egy szilaj Leánykához* c. versben „... a lányhoz való »első közeledés« lélektanilag valós helyzetének kifejezését” kell látnunk (293). S milyen meggyőző a következő érv: „Bár látszólag az »örök sablon« tanúi vagyunk: »A férfi úgy tesz, mintha a leánya nem tudná, mit jelent az, hogy keblére ölelni« (Horváth; Berzsenyi 45), de mi ezt nem sablonnak fogjuk fel.” (293.). A *Lollihoz* c. vers „... a költő érzelmeit és magatartását már a kapcsolat *kiérlelttségének* idején tükrözi.” (302.). A *Lilihez* c. versnek „A Lolli (!) c. verssel való valószínű időbeli összefüggésére utal, hogy a költő e versben mintegy *kifejti az előbbiben jelentkező szép lélek ideált*” (306.). A *Lilihez*, *Az est* és *Az esthajnal* „... új érzelmi korszakot jelentenek: a szerelem meghittségét, boldogságát.” (316.). *Szerelmes bánkódás*: „A költő úgy érzi, hogy akadályok tornyosulnak szerelmi boldogsága elé. Még nem vált el szerelmétől, de félti az elválástól.” (318.). *Az elválás* reménye „Berzsenyi búcsúverse Dudihoz akkor, mikor el *kellett* válniuk egymástól.” (383.). A *Vigasztalás* c. versben pedig már „... *Judit* valamelyik korán elhalt *vőlegényéről* lehet szó, a Berzsenyivel való szakítás *után*.” (389.). A hasonló idézetek sorolását folytathatnám tovább. Ám úgy gondolom, a fentiek alapján már így is világos: Berzsenyi szerelmes verseiről továbbra sem tudjuk sem azt, hogy kikhez, sem azt, hogy mikor íródtak.

S mi a helyzet a többi költemény kronológiájával?

Merényi mindenekelőtt igyekszik a keltezés megállapításához újabb támpontokat találni; így vizsgálja azt, hogy milyen irodalmi hatások fedezhetők fel Berzsenyi költészetében. Azonban az általa felsorolt valamennyi szerző (elsősorban Horatiust, Matthisont, Gessnert emlegeti) verséi már Berzsenyi költői indulása *előtt* hozzáférhetőek voltak, így abból, hogy melyik versében bukkan fel hatásuk, igen nehéz a kronológiára következtetni. E problémával azonban Merényi keveset törődött. Horatius hatását például (mindenféle bizonyítás nélkül!) két korszakra, egy „ösztönös” és egy 1802-vel kezdődő, Nitsch kia-

dásának megismerése utáni „tudatos” periódusra bontja, s ennek alapján bizony már lehet sorrendi következtetéseket levonni. (250–51.) Azt pedig, hogy a hosszasan felsorolt Gessner-hatásokból hogyan lehet következtetni a kronológiára, csak a következő megjegyzésből sejthetjük: „Ha tehát az ún. (!) Dudi versekben gessneri elemeket – ha nem is gessneri stílusfázist – találunk (sőt még Kazinczy fordításának szókincse is feltűnik bennük), ez sorrendi szempontból figyelemre méltó körülmény.” (251.). De hogyan, miért?! Erről hallgat a szerkesztő... „Sorrendi szempontból egy biztosnak látszik: Matthiisont csak Horatius és Gessner után, a századforduló éveiben ismerte meg.” – olvassom a 252. oldalon. Viszont azután, hogy néhány sorral feljebb Merényi maga sem zárta ki: Berzsenyi a német költőt már Sopronban megismerte, e megállapítás helytállóságáról sem vagyok meggyőződve. Látszólag több sikerrel kecsegtet a sorrend tisztázása szempontjából annak vizsgálata, hogy mely versekben milyen nyelvújítási szavak bukkanak elő, hiszen ha tudjuk e szavak keletkezési idejét, akkor megállapíthatnánk legalább azt, hogy a vers *előtte* nem keletkezhetett. Ám egy olyan, verseit állandóan korrigáló – tovább író költő esetében, amilyen Berzsenyi volt, ez a támpont is bizonytalannak látszik. S éppen az állandó korrekció teszi nehezzé azt is, hogy a versek tartalmából, a vers által emlegetett eseményekből következtessünk vissza keletkezési idejére; ez a szempont is csak akkor fogadható el, ha a vers alapszövegére támaszkodik, s nem valamely utólag belekerült mellékmotívumra. Mégis e szempont alkalmazása nyomán jut Merényi a legtöbb elfogadható eredményre; pl. *A felkelt nemességhez a szombathelyi táborban, Herczeg Eszterházy Miklóshoz, Amathus* stb. Sok esetben azonban így is csak az állapítható meg, hogy valamely időpontnál *előbb* nem keletkezhetett a vers (pl. *Téti Takács Józsefhez*), a költemények döntő többsége pedig egyáltalán nem ad lehetőséget e módszer alkalmazására. A szerkesztő ilyenkor egyértelműen saját fantáziájára támaszkodik, mint például A' Múzsához esetében: „*A keletkezés* időszakára utal a 4. versszak: Te vetted fel karjaidra / *Gyenge* esztendeimet, / Te osztod fel vállaimra / Még most is terheitet. Tehát itt is a férfikorba való átmenet idejéről (talán 26., 28. életévéről) van szó, mint ahogy mi is ebbe a korszakba soroljuk a verset.” (412.). Mindent összevetve megállapíthatjuk tehát: a Berzsenyi-versek kronológiájában változatlanul jóval több a bizonytalanság a bizonyosságnál. S éppen ezért

vetődhet fel a kérdés: nem lett volna-e helyesebb a bizonytalan időrend helyett megtartani az első kiadás sorrendjét? Hiszen a verseit állandóan csi-szolgáltató Berzsenyi valójában csak az *összövegek* 1808-as összeállításakor zárta le először véglegesen szánt módon versei kéziratát. Az itt szereplő verseket egyszerűen *1808 előtt* keltezéssel kellett volna ellátni, s az esetleges közelebbi datálásra vonatkozó adatokat a jegyzetekben közölni. Ugyanitt lehetett volna jelezni azokat a levelezésből többnyire nyomon követhető változásokat is, amelyek az első, illetve a második kiadás szövegét kialakították. Az *összövegben* még nem, de az első, illetve második kiadásban már szereplő verseket 1813, illetve 1816 előttinek kellett volna keltezni, vagy, ahol erre lehetőség van, a levelezés alapján megadni a pontosabb dátumot. A második kiadás négy könyvének verseit követhették volna először is *1808 előtt* datálással az *összöveg* ezekből kimaradt darabjai, majd a levelezésből (több-kevesebb biztonsággal) kikövetkeztethető időrendben a később született versek. E módszernek (melynek alkalmazására egyébként *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata* Bp. 1962. is lehetőséget ad; vö. III/4.) meglelt volna az az előnye is, hogy egyértelműen felhívta volna a figyelmet Berzsenyi kötetkompozíciójára – melynek tanulmányozása különösen izgalmas és fontos feladatnak ígérkezik.

A hipotetikus kronológia mindenáron való erőltetését azonban még mindig kisebb hibának érzem azoknál a nehezen magyarázható torzításoknál, amelyek a jegyzetek adatai között felbukkannak. Pszichológiailag ugyanis érthető (ha végső soron nem is elfogadható), hogy valaki nem szívesen látja be: több évtizeden át sikertelenül kísérletezett egy probléma megoldásával. De az már teljességgel érthetetlen, hogy új adatok felbukkanása nélkül, a régiek áthangelésével miért dönt el egyértelműen (például *A magyarokhoz* című, „Romlásnak indult...” kezdetű óda esetében) olyan kérdéseket, amelyeket az 1936-os kiadásában még maga is óvatosan nyitva hagyott. Ez a költemény azon ritka Berzsenyi-versek közé tartozik, amelyeknek több, egymástól lényegesen eltérő változatuk is fennmaradt. Mindenképpen érthető és helyeselhető tehát, hogy e változatok a főszövegben a több-kevesebb biztonsággal megállapítható keletkezési időpontoknak megfelelően, többször is felbukkanjanak. Érthetetlen viszont, hogy ezen elv jegyében miért nem kapott önálló helyet az *összöveg* változata is, miért szorult a végleges szöveg jegyzetébe? Érthetetlen továbbá, hogy az a *feltételezés*, mely szerint Kazinczy a

második változatot (az ún. győri szöveget) kapta meg és küldte tovább 1803-ban íróbarátainak (437.), miért bukkan fel *tényként* a végső változat jegyzetei között (654.)? Továbbá mi értelme volt annak, hogy a győri változat *egyetlen* fennmaradt szövegét Merényi a főszövegben és a jegyzetekben egyaránt közli? S a leglényegesebb kérdést utólagra hagyva: milyen alapon jelenti ki Merényi oly magabiztosan, hogy „A győri kézirat mintegy középen áll az 1796-os és az 1808-as szöveg között a kidolgozás és időrend szempontjából.” (439.)? Az 1936-os kiadásban még sokkal óvatosabban fogalmazott: mint írta, az 1808-as összöveg „Viszonyát a győri szöveggel nem látjuk ilyen tisztán. A B. (ti. a győri szöveg – Sz. M.) részben avultabb – a 3. vsz. és a Bethlen–Rákóczi vonatkozás (5. vsz.) még mindig a régi alakban van meg benne –, egyébként azonban B. fejlettebb.” (Főként az mutatja fejlettebb voltát, hogy már olvasható benne a végső kidolgozás 9–10. versszaka, mely az 1808-as szövegből hiányzik.) S mindezek alapján felvetette a lehetőséget, hogy a győri és az 1808-as szöveg talán párhuzamosan keletkezett, „átmeneti állapotot jelöl, s ennek különböző lehetőségeit fejezi ki.” (370.) Az új kritikai kiadás jegyzeteiben a bizonytalankodásnak már nyoma sincs; a szöveg hajdan óvatosságra intő változásait itt a szerkesztő magától értetődő előre-, illetve visszalépéseként értelmezi, s ezzel persze jelentőségüktől is megfosztja őket; aki nem olvasta az 1936-os kiadást, aligha fog törődni velük ezután. Gálos Rezsőnek pedig, aki az annak idején is csupán másolatból dolgozó Merényivel szemben saját szemével látta az időközben megsemmisült győri kéziratot, mindössze egy lekezelő félmondat jut: „... először Gálos Rezső közölte eltéréseit (ItK 1926. 147. skk.), azonban a lényegi különbségek értékelése nélkül, a két kézirat keltezése körüli ingadozással is.” (437.) Ezen értékelés után enyhén szólva furcsa, hogy Merényi a 663–64. oldalakon Gálos összefoglalását átvéve közli a három kézirat különbségeit, ennél azonban lényegesebb, hogy mélyen hallgat Gálos egyik fontos adatáról. Arról ti., hogy a győri kézirat nem Berzsenyi kézírása, s ráadásul jóval későbbi változat (Gálos i. m. 71.). Márpedig ennek alapján, figyelembe véve az előbb felsorolt ellentmondásos tényeket, esetleg kétségbe vonhatnánk a győri kézirat hitelességét is, amint erre utaltam is Berzsenyiről szóló dolgozatomban (ItK 1979. 371–72.).

Végezetül, most már csak felsorolászerűen, hadd említsék meg néhányat a kötet legszembetűnőbb hiányosságai-pontatlanságai közül. Gya-

korlati használatát helyenként nagyon megnehezíti, hogy nemegyszer hiányoznak az idézett-hivatkozott források pontos adatai. Már a Kazinczy-levéldízetek esetében is zavaró, hogy Merényi többnyire csak a Váczy-kiadás kötet- és oldalszámát adja, a keltezést nem; ennek azonban némi többletmunkával még viszonylag egyszerűen utána lehet nézni. De például hol keressem Berzsenyi Tölcsányi Zsófiáról írott töredékének eredetijét? Hol jelent meg a vele azonos témájú Dukai Takách Judit-vers? (743–744.) Honnét idézi Vitkovics Horváth Istvánhoz írt episztoláját (752.)? Hol található a „Helytartótanács Dep. Rev. Libr. 1811., 1812., 1815. sz. megfelelő *Fonsai*” (769.), melyeket a szerkesztő átnézett? S ha valakit netán Berzsenyi verseinek külföldi fordításai érdekelnek, vajon mire megy az *Oszlályrészem* fordításainak egyébként korrekt listája végén olvasható tömör, minden közelebbi adatot elhallgató megjegyzéssel: „Arab nyelven” (337.)? Mindezek után már legfeljebb szépséghibának tűnhet az, hogy az idézett idegen nyelvű szövegek után hol ott találjuk a magyar fordítást, hol nem. Súlyosabb félreértelmezés, hogy Merényi korigálja Berzsenyit *A kritika* c. epigramma kapcsán, mondván: a költő *Észrevételek*...-beli állításával szemben a kis versben parafrázált Home gondolatok nem a *Grundsätze der Kritik* mottójaként fordulnak elő, hanem a mű előszavában. Ez persze igaz – csak hogy Berzsenyi saját írása elé tette mottóul epigrammáját, s erre hivatkozik! E tévedés felismeréséhez elegendő felütni Berzsenyi prózai műveinek valamelyik kiadását, s hasonlóképpen (némi utánjárással) kiderítheti a meglepett olvasó azt is, hogy a 699., illetve a 701. oldalakon olvasható két Prónayhoz írt Kazinczy-levél közül melyik kíséretében küldte el a széphalmi vezér Prónaynak a hozzá írt Berzsenyi-ódát. „... az ódát a következő levél kíséretében küldi el az óda hősenek” – olvassuk ugyanis Merényi intencióját az első levél előtt, hogy e kijelentés egy oldallal később megismétlődjék, most már a *második levélre* utalva: „A Prónay-ódát Berzsenyi kérésére e levéllel küldi el Kazinczy a főúrnak.” (701.) Ugyane vers jegyzetében hosszú idézetet olvashatunk arról is, hogy „Miért volt ellenszenves Kazinczy számára Prónay Sándor?” (701.) – bár ennek az ellenszenvennek a vers keletkezéséhez-értelmezéséhez nincs közvetlen köze. Ez azonban nem meglepő, hiszen hasonlóan felesleges, néha több oldalnyi citátumokat máshol is találunk a kötetben. Közli például azt a két oldalas részt Gvadányitól, amire Berzsenyi gondolhatott *A' Magyarokhoz* első vál-

tozatának írásakor, egyszerű rá való hivatkozás helyett (266–67.). S mi értelme van idézni a *Keszthely* kapcsán Dukai Takách Judit *később keletkezett* hasonló című költeményét, ráadásul ismét a lelőhely feltüntetése nélkül? (360–61.) Az aligha elfogadható indok, hogy ennek kapcsán bebizonyosodik: Berzsenyi jobb költő Dukai Takáchnál; ezt ti. úgys tudtuk . . . S érdemes-e vajon *A' bonyhai grotta* kapcsán hosszasan példákat sorolni a kor „kert-monumentum” kultuszára? (709–710.) Hiszen ennek nem a vers keletkezéséhez, legfeljebb Gróf Bethlen Ádámné gesztusához lehet közvetlen köze. Megtudhatunk-e valamivel is többet az *Elégia Gróf Festetics György' hamvaira* c. versről, ha elolvassuk Horváth Ádám részletes, Kazinczyhoz írott levelét Festetics halálának konkrét körülményeiről (810.)? Ám akad arra is példa, hogy Merényi takarékosan bánik az idézetekkel. A *Hymnus Keszthely' Isteneihez* kapcsán több máshol is olvasható, néha egyenesen közismertnek nevezhető levelet idéz hosszan – viszont Berzsenyinek egy Wesselényihez írt ismeretlen levelére, melynek közlése éppen ismeretlen volta miatt indokolt lett volna, „a levél közlése sajtó alatt” megjegyzéssel éppen csak utal (783.). A jegyzetek bőbeszédűségét egyébként tovább fokozza az a kritikai kiadások esetében meglehetősen szokatlan s zavaró eljárás is, hogy Merényi az egyes versekre vonatkozó szakirodalom ismertetése során állandóan polemizál a korábbi nézetekkel, azok tárgyilagos és tömör ismertetése helyett. Máskor pedig a szövegmagyarázatok mintha az általános iskolások értelmi szintjéhez igazodtak volna; a 696. oldalon megtudjuk például, hogy „*ama főpapi lantverő* – Janus Pannonius pécsi püspök (Csezmiczei János 1434–1472) a magyarországi latin nyelvű humanizmus

legjelentősebb költője”. Vannak a szerkesztőnek teljesen felesleges asszociációi is. Merényi szerint például *A' Felkölt Nemességhez* című ódában „. . . azt érezzük, hogy a költő maga is szinte benne él ebben a felkölt seregben. Mintha az ifjú Toldi Miklós sóhaja szállna a sereg felé: »Bárha én is, én is köztetek lehetnék.«” (275.). Megtudjuk továbbá, hogy a Gellérthegy látványa valószínűleg első pesti tartózkodása alkalmából ragadta meg a költőt, bár lehet, hogy a második alkalommal lányának is megmutatta. (755.). És értesülünk arról is, hogy a Széchenyi által léversenyben legyőzött Sándor Móric gróf „Állítólag az esések miatt szenvedett sok agrázkódás következtében agybajt kapott. Az örültekházában fejezte be életét 1850-ben.” (856.), Vitkovics pedig „. . . véletlenül éppen vízkóráságban halt meg . . .” (758.).

E kritika utolsó sorainak fogalmazása közben érkezett a hír arról, hogy a szerkesztő Merényi Oszkárt életének 86. évében elérte a halál. Első gondolatom az volt, hogy a fent megfogalmazott bírálatot enyhítenem kellene, valamiképpen belefogalmaznom azokat a pozitív vonásokat is, amelyek Merényi Oszkár életművén karakterisztikusan kirajzolódnak. Ám úgy gondolom, a tudós életművének értékelése *nem az e kötettel foglalkozó bírálat feladata*; e kötet erényeinek és hibáinak arányán a halál ténye előtti megilletődés sem változtathat. Így végül is megmaradtam eredeti szövegem mellett. Itt a befejezésben azonban most már nem hallgathatok el egy olyan szempontot, amelyet eredetileg éppen Merényi Oszkár személyére való tekintettel nem akartam megfogalmazni: azt, hogy a kötet hibáiért talán nem is annyira maga a felelős, hanem azok, akik hajlott korában megbízták őt ezzel a már nem egyedül neki való feladattal.

Szabély Mihály

JÓZSEF ATTILA KÉZIRATAI ÉS LEVELEZÉSE

(Katalógus.) Összeállította M. Róna Judit. Bp. 1980. Petőfi Irodalmi Múzeum, 504 l. + 8 tábla. (Klasszikus Magyar Írók Kéziratainak és Levelezésének Katalógusai 1.)

A kézirat-katalógus „műfaja” meglehetősen ritkán művelt műfaj nálunk; az akadémiai könyvtár kéziratárának Csapodi Csaba indította úttörő kötetkatalógus-sorozata mellett csak egynéhány szórványos összeállítás említhető e vonatkozásban. Köztudott pedig, a kéziratárak anyaga kö-

tetkatalógusok nélkül jórészt holt anyag s az állomány egyszerű ismerete is nagyrészt a véletlenre van bízva. A kéziratok, levelek közötti eligazodás bizonytalan, fáradságos – s főleg teljesen esetleges, véletlenszerű. Külön öröm tehát, hogy az írói hagyatékok egyik legnagyobb hazai gyűjtőhelye,

a Petőfi Irodalmi Múzeum most végre útjára bocsátotta a maga kötetkatalógus-sorozatát. Hogy József Attilával kellett-e indulni, azon persze lehet vitatkozni. Nagy költőnknek ugyanis már van kritikai kiadása (Stoll Béla megjelenés előtt álló editiója e nemben már a harmadik!), s válogatva ugyan, de levelezését is kiadták. Ugyanakkor mindez sok jelentős íróról még nem mondható el. Egy Babits-, Móricz- vagy akár egy Ady-kézirat-katalógus tehát mindenképpen aktuálisabb lett volna. A József Attila-kutatók mindazonáltal joggal örülnek M. Róna Judit összeállításának; hisz – mint minden jól megcsinált katalógus – ez is kincsesbánya: kézikönyv, amelyet hosszú ideig haszonnal forgathat mindenki, aki József Attila életével, költészetével foglalkozik.

A műfaj s a bemutatott életmű fontossága azonban szükségessé is teszi, hogy a szokásosnál kicsit részletesebben vegyük szemügyre: *mit tartalmaz a kötet – s hogyan?*

A katalógus anyaga

Huszedik századi íróink eddig megjelent kézirat-katalógusai egy-egy írói *hagyatékot*, ill. hagyaték-részt írtak le. Minden esetben egy *zárt*, „*körüljárható*” gyűjtemény leírása, jellemzése s rendszerbe állítása volt tehát a feladat. M. Róna Judit ennél nehezebb, összetettebb munkát végzett; *ő minden – bárhol őrzött! – hozzáférhető József Attila kezétől származó kézirat, levél, dedikáció, följegyzés, ill. minden József Attilához írott levél számbavételére, leírására és rendszerezésére vállalkozott*. Ez jókora többletmunkát jelent minden eddigi összeállításához képest.

A katalógusban 2303 tétel szerepel, ebből vers 1101, „versíró füzet és egyéb gyűjtemény” 11, prózai írás 62, színműtöredék 2, műfordítás 40, levelezés 702, dedikáció 251, feljegyzés 37, „dokumentum” (személyi irat stb.) 96 tétel. Önmagában is nagy anyag ez, értékét csak növeli, hogy számos darabjának ez az első nyilvános regisztrálása: *most kerül be először a szakmai köztudatba*. A munka nehézségét (s a teljesítmény nagyságát) pedig mi sem mutatja jobban, mint hogy ez a 2303 tétel korántsem egy helyről állt össze, hanem sokfelől: magánkézből, hazai kis és nagy közgyűjteményekből, külföldi intézményekből stb.

A katalógus törzsanyagát természetesen a legnagyobb József Attila-gyűjtemény, a Petőfi Irodalmi Múzeum anyaga adja. M. Róna Juditnak, aki a katalógus összeállítása idején a múzeum

munkatársa volt, ez nem jelenthetett különösebb gondot. Bizonyos problémák persze már itt is adódtak; kéziratok elkallódása, eredetük bizonytalansága stb. nehezítette a munkát. Az itt fölmerülő nehézségek azonban mindenképpen eltörpülnek az anyag másik részének föl kutatásához képest. A katalógus lefolytatója ugyanis nem kevesebb mint 29 közgyűjteményt tart nyilván; ezeket M. Róna Juditnak egyenként sorra kellett járnia s a helyszínen felmérnie, van-e katalógusába kívánczó dokumentum a gyűjteményben. Mivel a magyarországi kéziratárak feldolgozottsági szintje roppant változó (nem egy helyen cédulakatalógus sincs, vagy ha van is, pontatlan és hiányos), ez nem tartozott a leghaladósabb munkák közé. A magánkézben levő anyagok esetében pedig még rosszabb a helyzet; M. Róna Judit 85 megnevezett s néhány (?) magát megnevezni nem akaró magánszemélynél talált katalógusába kívánczó dokumentumot! E teljesítmény nagyságát csak az tudja föl mérni és kellően méltányolni, aki maga is próbált már összeszedni széthullott írói életművet. A munkához ugyanis az irodalomtörténész, a kézirtató s a „diplomata” erényei egyaránt megkívántatnak.

A „teljesség” kérdése

A „laikusnak” is, a szakembernek is egyik első kérdése, ami ilyen összeállítás forgatása közben az eszébe ötlük, az: teljes-e a katalógus, regisztrálva van-e minden kézirat benne? A választ természetesen, mint minden ilyen típusú munka esetében, most is nemleges – a katalógusok egyik eredménye éppen az, hogy (viszonyítási alapot nyújtva az „ismertség” – „ismeretlenség” megállapításához) új kéziratokat hívnak elő a „limbusból”. József Attila saját kezűleg kitöltött szegedi egyetemi anyakönyvei ugyanolyan hiányai a katalógusnak, amelyek elkerülhetők lettek volna: Péter László már 1955-ben hivatkozott rájuk nevezetes tanulmányában (*József Attila Szegeden*. Szeged, 1955.) s láthatók voltak a mostani jubiláris szegedi kiállításon is. Ezeknek tehát a katalógusban lett volna a helyük, pontosan megjelölve, hogy az anyakönyvek a szegedi József Attila Tudományegyetem 2. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének birtokában vannak. Elkerülhető hiánynak kell tartanunk József Attila József Jolánhoz írott, 1926. augusztusi levelének kimaradását is. *Írás a kastélyból* című cikkében ugyanis Kovács Ákos már 1979-ben közölte ezt a levelet. (Élet és Irodalom, 1979. ápr. 7. 4. 1.) A többi „hiány”

(levél, dedikáció) azonban már csak azért hiány, mert a katalógus megjelent s így a kutatók előtt nyilvánvaló lett, hogy az általuk ismert dokumentumok közül mi ismert, s mi ismeretlen, mivel kell tehát előállni.

A legfontosabb ilyen „hiány” kétségtelenül József Attila Győry Dezsőhöz írott, 1926. március 27-i, Bécsben kelt levele. Ezt Sándor László közölte, néhány sornyi faksimilével együtt. (*Ismeretlen levél*. Új Tükör, 1980. ápr. 13. 18. l.) Emellett hiányzik néhány dedikáció is. A Szépség koldusa egy példányát Altmann Jakabnak, a Döntsd a tőkét, ne siránkozz egy példányát Hevesy Ivánnak, a Nincsen apám, se anyámét pedig Bihar Klárának dedikálta a költő. Mindhárom kötet Szállási Árpád tulajdonában van, ő közölte a dedikációk szövegét és hasonmását is. (*Dedikációk*. Új Tükör, 1980. ápr. 13. 19. l.) A Döntsd a tőkét, ne siránkozz egy Márer Györgynek ajánlott példányát Scheiber Sándor ismertette; *Egy József Attila-dedikációról* című írása az ajánlás hasonmását is közli. (Új Tükör, 1980. szeptember 14. 16. l.) Ugyane kötet Baló Elemérnek szóló dedikációját Baló Péter közölte. (*Egy lelkes József Attila-propagátor*. Új Tükör, 1981. aug. 2. 45. l.) Nem regisztrálja a katalógus Ignatus Pál és József Attila 1936. július 29-én Molnár Tiborhoz írott közös levelezőlapját sem. (Molnár Tibor: *Egy régi interjú nyomában*. A Hét, 1980. jún. 13.) Pedig ez különös levél; a hasonmásból egyértelműen kiderül, hogy a lapot nem József Attila írta alá – az aláírást a Szép Szó köre (Ignatus Pál? Fejtő Ferenc? esetleg Környei Matild?) „hamisította” oda. Nyilvánvalóan a költő érdekében, a „sajtókapcsolatok” ápolása végett. A címzett, Molnár Tibor volt ugyanis az az újságíró, aki a Brassói Lapok nevezetes József Attila-interjúját készítette, s akinek ezért illett köszönetet mondani.

Természetesen várható további dokumentumok előkerülése is. A hiány azonban már csak elenyésző töredéke lehet a regisztrált anyagnak.

A kéziratleírás és problémái

Mint minden katalógusnak, ennek is további fontos kérdése: hogyan írja le anyagát az összeállító? Kéziratleírásainak elemei kielégítő azonosítást és tájékoztatást biztosítanak-e? A katalógus egésze s az alkalmazott címleírás metódus – siessünk leszögezni – ezúttal megfelel a célnak. M. Róna Judit munkájának legvitathatóbb része megítélésem szerint mégis e kérdésekhez kapcsolódik.

Katalógusa ugyanis csak részben *kéziratleírás*; egészében inkább mű-leírás, művek valóságos és fikatív kéziratának leírása. Ezt *Előszó*-jában maga is megmondja: „A katalógus összeállításakor azt a gyakorlati szempontot vettük figyelembe, hogy a kutató elsősorban bizonyos művek kéziratát, illetve kéziratait s nem provinciális, kéziratári egységeket keres. *Ezért a katalógus műcentrikus felépítésű*. De hogy az egyes kézirat egységek (versíró füzetek, levelekben elküldött versek stb.) összetartozását érzékeltethessük, a versíró füzeteket részletesen leírjuk külön is, máshol pedig megfelelő utalásokkal jelezzük a különböző kéziratok, levelek stb. közti kapcsolatot.” (11.) Ez az érvelés első olvasásra roppant meggyőző, azonban ha alaposabban végiggondoljuk a József Attila-kutatás jelenlegi helyzetét, e „műcentrikus” megoldás már kevésbé elfogadható. A művek iránti érdeklődés ugyan tény. De: vajon lesz-e olyan kutató, aki Stoll Béla kritikai kiadásának megjelenése után e katalógusban igyekszik tájékozódni egy-egy versről? Lehet, hogy tévedek, de azt hiszem, nem sokat. S nemcsak Stoll nagy szakmai presztízse miatt. Azért, is mert a versek ilyen műcentrikus leírását részletesen megtalálja majd a kritikai kiadásban, hisz M. Róna Judit – saját bevallása szerint – a versek esetében szinte teljesen Stoll eredményeire épít. Sőt tovább mehetünk a műcentrikusság vitatásában: maga Stoll is ha csak „művekre” s nem kéziratokra ügyelt volna, el sem tudta volna végezni munkáját. (L. A Medvetánc kötettervéről írott tanulmányát, ItK, 1977. 1. sz.) Megítélésem szerint tehát M. Róna Juditnak mindenképpen fordítva kellett volna eljárnia: a *kéziratokat kellett volna leírnia* (a „provinciális egységeket”) s *ezek valóságos rendjét rekonstruálnia*. A művekre csak utalni kellett volna – katalóguson belüli utalókkal vagy katalógusvégi mutatókkal. Kétségtelen, ez lett volna a nehezebb munka, de ez hozta volna a több eredményt is.

Így, a „műcentrikusságból” fakadóan, a katalógusban sok a *fiktív*, az üres leírás. A 40–41. oldalon például 12 tételből 4 fikció, azaz Stoll Béla rekonstrukciós munkájából dedukált tétel. S olyan furcsa tételek is találhatóak a katalógusban, mint a 41. oldalon levő 134. sorszámú, mely csak ennyit mond: „134. A szolnoki hídon – [1920] – A leírás ideje: [1922 június] A *Lovas a temetőben* című, 1922 júniusában összeírt, ismeretlen helyen levő füzetben (1105. sz.)” Az ilyen s ehhez hasonló leírásokat megítélésem szerint nyugodtan el lehetett volna hagyni, ill. utalással zsugorítani. Részletesen csak a lappangó (megsemmisült?) *Lovas a temetőben* c. füzetet

kellert volna leírni – függelékben, az „Elveszett kéziratok” között. Ha már egyszer eltekintünk attól az elvtől, hogy a kéziratkatalógus valóban csak *kéziratokat*: tényleges, kézbe vehető kéziratokat (ill. hasonmásait) írjon le.

Annál is inkább hiba ez, mert ez a dedukáló, kikövetkeztető módszer külön problémát is jelent: hol a határ, mi az, amit már nem következtethetünk ki? Ugyanis, ha következtetések akaróknak lenni, akkor – mű- és nem kéziratcentrikus elvet vallva – valamennyi József Attila-vers valamennyi közlésének kéziratát rekonstruálnunk kellene. Bizonyos ugyanis, hogy mindnek volt kézírata (gépirata), mivel a költő nem élőszóban adta a nyomdász tudtára a szöveget. De ezeket kikövetkeztetni főleg és kockázatos vállalkozás volna!

Az egyes tételek leírása egyébként – a föntektől eltekintve – jó, megbízható, megfelelően informáló. Néhány további probléma persze így is akad. Zavaró pl., hogy a katalógus hamarabb jelent meg, mint az alapjául szolgáló Stoll-féle kiadás, így amit Stoll érveit olvasva esetleg elfogadnánk (datálások stb.), azt itt tétován fogadjuk. Vagy elhisszük vagy nem – a kikövetkeztetett adatokhoz érv, indoklás nincs. Kérdés az is, hogy a kézirat keletkezésének időpontja azonos-e a levélnek a keltével, melynek kíséretében a költő postára adta a kéziratot. (218., 244. stb. tétel.) Itt megint ez is, az is lehetséges, de a levél s a vers keltének azonosítása semmiképpen nem magától értetődő.

Kisebbségszerű, technikai természetű probléma, hogy M. Róna Judit a kéziratban törölt, áthúzott szövegrészeket maga is áthúzta (pl. 78. tétel). Ennél a hagyományos gyakorlat, a törölt szöveg csúcsos zárójelbe ( ) tétele egyszerűbb is, jobb is. Ha a költő által érvénytelenített szövegrészeket M. Róna Judit így közölte volna, elkerülhető lett volna néhány félreérthető megoldás. Az 1103. tétel 9. foliójának leírásában (231. l.) pl. ez áll: *(Proletárok! – Testvérek, áthúzza) (856. sz.)* Nem világos, József Attila írta-e oda az *áthúzza* szót, vagy csak M. Róna Judit találta kevésnek a haránt vonalat s szövegesen is rögzítette a törlés tényét. Valószínű persze, hogy itt ez utóbbiról van szó, ám az ilyen leírásoknak pontosaknak, félreérthetetleneknek kell lennie.

A leírás hiányai

A verseknél nem, de minden egyéb esetben M. Róna Judit megadja a művek kritikai kiadásbeli megjelenésének, ill. a levelek, dedikációk folyó-

iratbeli, kötetbeli közlésének adatait is. Ez nagyon hasznos adaléka a leírásnak, különösen a levelek és dedikációk esetében; jelentősen megkönnyíti a katalógus használóinak munkáját. Néhány kézirat, levél, dedikáció megjelenéséről azonban a katalógus nem tud; – igaz, részben azért nem, mert egy részük a katalógussal egy időben jelent meg. Így például – a katalógus rendjében haladva – egyebek mellett az sincs jelezve, hogy az 1133. tételben leírt töredéket e sorok írója már közölte a *Somogyi-könyvtári Műhely* 1980. 1–2. számában (47. l.). A töredék tehát nem kiadatlan. Az 1138. tételben szereplő Szép Szó program ugyancsak közölve van már. (Szabolcsi Miklós: *Egy kiadatlan „Szép Szó”-dokumentum*. Kritika, 1980. 4. sz. 13–14. l. Vö. még: Tasi József: *Egy elfelejtett „Szép Szó”-dokumentumról*. Kritika, 1980. 6. sz. 13. l.) A Berda Józsefnek írt 1930. február 5-i levél (1231. tétel) szövegét pedig – csonkán – Kovalovszky Miklós tette közzé. (*Berda József levelesládájából*. Élet és Irodalom, 1976. aug. 28. 8. l.) József Attila többekkel közösen írott képeslapját (1334. tétel) Kovács Ákos és Sztrés Erzsébet közölte: *Egy hatvani képeslap. József Attila sorai*. Kritika, 1978. 6. sz. 13. l. Az 1573–1582. tételekben leírt Hertha Böhm-levelek két helyen is megjelentek. Először Kovács Ákos közölte őket a *Kritika* 1977/8. számában, majd megjelentek *Bécs után – Párizs előtt. József Attila Hatvanban* című hasznos kis könyvében is (Hatvan, 1980. 28–42. l.). Az 1758. tételben leírt Madzsar József-levél sem ismeretlen; Szántó Judit szívesességéből Vértess György már rég közölte: *Madzsar József levele József Attilához Moszkvából*. Élet és Irodalom, 1963. aug. 24. Az 1935. tételben leírt, Matuskis Istvánnak szóló dedikációt Péter László is közölte: *József Attila dedikációiból*. Somogyi-könyvtári műhely. 1980. 1–2. sz. 36. l. Az 1951., 1983., 2017., 2027., 2132. és 2158. tételben leírt s közölt dedikációkat ugyancsak Péter László közölte fönti cikkében. Az 1969. tételben leírt, Komlós Aladárnak szóló dedikáció máshol, hozzáférhetőbb helyen is megjelent, így Komlós Aladár könyvében is: *Tárguló irodalom*. Bp. 1967. 267–268. l. A Tass Józsefnek szóló dedikációt (2001. tétel) Tasi József közölte s magyarázta: *Kísérlet egy dedikáció megfejtésére*. Somogyi-könyvtári műhely, 1980. 1–2. sz. 25–27. l. A Tóth Lászlónak szóló dedikációt – Orosz László után, de bővebb adatok kíséretében – Saskői Zoltán is közzétette: *Tóth László találkozása József Attilával*. Kritika, 1975. 5. sz. 14. l. A 2159. tételként leírt, Örkény Istvánnak szóló dedikáció

Örkény egyik vallozásának illusztrációjaként – hasonmásban – is megjelent: *Tárgyaim*, Kortárs, 1974. 3. sz. 397. l. A 2271. tételként leírt s közzölt előfizetési ív hasonmása megjelent: M. Pásztor József: *József Attila műhelyei*. Bp. 1975. 176. és 177. lap közötti fényképmellékleten. A 2274. tételben leírt fontos dokumentumcsokort – részben – Stoll Béla közölte: *A Medvetánc kötettervei*. ItK, 1977. 1. sz. 68. l. A Pantheon és a Szép Szó szerződését (2276. tétel) Ignóus Pál publikálta: *Megállapodás a Szép Szó és a Pantheon között*. It. 1974. 630–632. l. Az Európai Költők antológiájának kiadásáról szóló megállapodást (2278. tétel) Tasi József közölte s dolgozta föl: *József Attila és az Európai Költők Antológiája*. MKsz, 1976. 1–2. sz. 149–155. l. A 2281–83. tételekben leírt dokumentumokat – részlegesen – ugyancsak Tasi közölte, ill. használta föl a Döntsd a tőkét, ne siránkozz kötet hasonmás-kiadásának kísérőtanulmányában (Bp. 1980.) A 2298. tételben leírt dokumentum hasonmását – József Attila stilisztikai javításait – Ottó Ferenc már közzétette: *Bartók Béla és József Attila*, Kortárs, 1964. 1836–1837. l.

A leírásnak néhány, kisebb jelentőségű hiánya, hibája ezeken kívül is akad még. Ezekből egy-két példa: Az 1332. tétel leírásában helytelen „eredeti levéltöredékről” szólni, hisz a Halász Gáborhoz írott levél nem töredék volt; pusztán arról van szó, hogy József Attiláról írott esszéjében Halász csak egy passzust, egy mondanivalóját alátámasztó részletet idézett a levélből. József Attila levele mint egész kallódott el Halász Gábor teljes hagyatékával együtt. Az 1527. tétel (József Attila Sz. Szigethy Vilmoshoz írott levele) időközben előkerült, a szegedi Móra Ferenc Múzeumban van. A *lappangó* kéziratok listájáról tehát törlendő. Az 1563. tétel hátoldalán levő József Attila-följegyzés olvasatába több hiba is becsúszott. *Gádorné Réczes Erzsébet* helyett *Gádorné Réczey Erzsébet*, *Vatiprémi* helyett *Veszprémi* olvasandó, s a külön névként leírt *Lili* is a *Veszprémi*hez tartozik, tehát a följegyzésben *Veszprémi Lili* neve szerepel. Ditrói *Czibe* József helyett is Ditrói *Csiby* József olvasandó. (Vö. Lengyel András: *Balogh Vilma és József Attila kapcsolatához*. Népszabadság, 1980. dec. 2. 11. l.) Az 1687. tétel leírásában M. Róna Judit átvette Fehér Erzsébet téves olvasatát, ill. értelmezését s a levelet Horváth Béla és Füsi József közös leveleként tartja számon. Az aláírás valóban megtévesztő, a *Horváth és Füsi* aláírás ugyanis két embert sejtet. M. Róna Judit azonban helyesen véli a kéziratához fűzött megjegyzésében, hogy a „két

aláírás talán egyazon kéztől való”. A levelet ugyanis bizonyosan Füsi (polgári nevén: Horváth!) József írta. A levélíró – aligha véletlenül – *Horváth-Füsi* néven szerepel József Attila egyik följegyzésében is (2185. tétel, 9. folió). Az 1764. tételben a levelet küldő egyesület nem a Magyarországi *Munkásegyletek Szövetsége* volt, hanem a Magyarországi *Munkásdalegyletek Szövetsége*. Az 1816. tétel leírásában az aláírás – Bibó – után nem kell kérdőjel; a köszönőlevél írója valóban Bibó István (1877–1935) volt. A kötet, amit Bibó megköszönt József Attilának, ma is megvan a szegedi egyetemi könyvtárban. Az 1830. tétel hátoldalán levő Ur György-följegyzés minden valószínűség szerint *Gábor Arnold* (1892–1948) szegedi újságírónak szól. A 2052. tételben rögzített dedikáció leírása rossz; M. Róna Judit szerkesztői megjegyzését nem lett volna szabad beépíteni a dedikációba! A 2075. tételben szereplő *Blantzék*, akiknek 1932 decemberében József Attila a *Külvárosi éj* kötetet dedikálta: dr. Blantz Béla Hódmezővásárhelyi bankigazgató és felesége, Groák Klára. A 2106. és 2142. tételben Tettamanti *Zubi* Tettamanti *Károly*val való azonosítása kétséges. A 2185. tételként leírt József Attila-följegyzés megítélem szerint nem 1937-ben, hanem 1936-ban keletkezett. Másképpen nem sok értelme lenne e figyelmeztető megjegyzésnek: *Címlap. Cserépnék* (= Cserépfalvi Imrének). A címlap ugyanis akár a Szép Szóé volt, akár, ami valószínűbb, a *Nagyon fájé*, mindenképpen 1936-ban volt aktuális. A 2191. tételben leírt följegyzés megítélem szerint valamiféle *hirdetéshez* készült s zömmel *jellegűket* tartalmaz. József Attila, úgy látszik, hirdetni akart. A 2000. tételben szereplő nevek föloldását csak szögletes zárójelben lett volna szabad megadni. A kerek zárójel illetően fölhasználása félrevezető lehet. A 2202. tételben kevés Mondjuk J. nevének Mondjuk Jánosra való kiegészítése. Meg kellett volna mondani, hogy e név *Hatvany Bertalant* takarja. A 2273. tétel nem József Attila előfizetőinek névsora, mint azt M. Róna Judit véli, hanem inkább azok jegyzéke, akiknek tiszteletpéldányt (esetleg recenziópéldányt) kellett-illetett adnia. Keletkezésének ideje ezért valószínűleg 1936 vége, s a *Nagyon fájé* kötettel kapcsolatos.

Szerkezet, mutató

A katalógus szerkezete egyszerű, áttekinthető. Az előszó s a rövidítések jegyzéke után M. Róna Judit műfajonként sorolja föl a kéziratokat (mű-

veket): versek, „versíró füzetek és egyéb gyűjtemények”, prózai írások, színműtörédek, műfordítások, levelezések, ajánlások, feljegyzések, dokumentumok, majd a lelőhelymutató és a fényképmellékletek (kézirathasonmások) követik egymást. A szerkezet illetően kialakítása nyilvánvalóan formális; nehezen lehetne tagadni, hogy e fősztás nemcsak a kronológiától, ami a legtermészetesebb lett volna, de az életmű egyes rétegeinek jelentőségétől is eltekint. Egy-egy versfordítások, majd az „egyéb” fősztást jobban el tudtam volna képzelni. De ez – s az egyes csoportokon belüli betűrendes fősorolás – lényegében véve mellékes „probléma”; ha nem is érény, nem is hiba. A katalógus *e szerkezettel is jól használható.*

Kevésbé elfogadható a mutatóknak pusztán a lelőhely-mutatóra való leszűkítése. A katalógus szerkezetének bizonyos elemei, pl. a betűrend ismételt érvényesítése természetesen (részben) pótolja a mutatókat. S amit M. Róna Judit ad, az jó, hasznos, de – egészében mégis kevés. Péter László kritikájában tér vissza minduntalan a *névmutató* követelése – szerepét ezúttal e kritikának kell átvennie. *A névmutató e kötetből is nagyon hiányzik.* Ha máshoz nem, József Attila különböző – kéziratok üres oldalára, naptárba stb. írt – feljegyzéseihez ez a keresési eszköz föltétlenül kellett volna. Annál is inkább, mert ezek a szét-szórt, gyakran csak néhány soros feljegyzések lényegében véve teljesen kiaknázatlanok. A József Attila-filológia egyik aktuális feladata éppen ezek elemzése. S a dedikációk is ugyancsak névmutatót kívánnának. De elkelve egy egységes *időrendi mutató* is – még akkor is, ha számos kézirat, dokumentum datálása bizonytalan, nehezen meghatározható! Sokszor fölbecsülhetetlen segítség volna ugyanis, ha tudnánk, hogy mit írt egy-egy évben József Attila, kivel levelezett, kinek dedikált könyvet stb. Ha *egységes rendben látnánk, hogy mint költővel, mi „történt” vele egy-egy időszakban.*

A katalógus hozadéka

Az összeállításban szereplő kéziratok, dokumentumok stb. többsége eddig is ismert volt, nagy részüket már közölték is a kutatók. A kéziratok egy kisebb hányada azonban gyakorlatilag ismeretlennek, ill. M. Róna Judit fölfedezésének tekinthető. Különösen áll a levelezés egy részére,

a feljegyzések többségére, valamint több dedikációra. E két utóbbi esetben M. Róna Judit nemcsak regisztráló volt, de – túllépve szorosan vett feladatán – *közli* is; a feljegyzések, dedikációk szövegét ugyanis teljes egészében közli.

Igazi fölfedezés a József Attila – „Flóra” kapcsolatos dokumentumainak (1269–1317. és 1614–1649. tétel) regisztrálása is. Itt, M. Róna Judit munkája révén, nagyon fontos területen léptünk előre. Kár, hogy „Flórát” e katalógus sem nevezi nevén, noha e névhasználat tolvajnyelvi is, bizalmaskodó is; van valami joviális abban, ha az irodalomtörténész oly bizalmasan emlegeti „tárgyát”, mint annak idején a költő. Emellett fontos újdonság József Attila néhány – a szakirodalomban is említetlen – pszichoanalitikus vallomásának regisztrálása, a kutatás szemhatárába vonása is. Mind a Rapaport Samuhoz (1489–1492.), mind a Gyömrői Edithez írott (1118., 1121., 1127.) vallomás érdekes dokumentum lehet. (Lehet, kell írunk, hisz e dokumentumok zároltak. Egyszer már végig kellene gondolni, hogy mit s miért zároljunk s mit kinek a számára tegyünk hozzáférhetővé.) De hozadék a Makainé József Etelka birtokában levő – részben mindmáig kiadatlan – kéziratanyag leírása is, és e katalógusból ismerhető meg Árváné Espersit Mária néhány éve közgyűjteménybe adott József Attila-anyaga is. A sort folytathatnánk.

A katalógus legfőbb érdeme mégsem ezekben a részletújításokban van. Ilyen módszeres és teljességre törekvő áttekintés ugyanis eddig az ismert dokumentumokról sem volt; M. Róna Judit munkájának igaz értelme ezért – a részleteken túlmenően – az egységes rend kialakítása, a teljes anyag fölötti áttekintés biztosítása. Munkája alapvető kézikönyv József Attila életművének és irodalmi-magánemberi kapcsolatainak számbavételéhez – minden további állítás csak ennek részletezése, cifrázása volna.

Végezetül csak annyit még: e katalógus egy új sorozat első darabja. Bízunk benne tehát, hogy a folytatás sem marad el s a katalógus-sorozat következő köteteire nem kell soká várunk. A Petőfi Irodalmi Múzeum fokozatosan gazdagodó kiadói tevékenysége egy nagyon fontos, nagyon „stílszerű” tevékenységi területtel gyarapodna, irodalomtörténet-írásunk pedig sokat nyerne, ha a „Klasszikus magyar írók kézíratainak és levelezésének katalógusai” *élő* sorozat lenne.

Lengyel András

CHOLNOKY VIKTOR KÉT KÖTETÉRŐL

A kísértet. Válogatás Cholnoky Viktor publicisztikájából. – Trivulzió szeme. Válogatás Cholnoky Viktor novelláiból. Összeállította, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az utószót írta: Fábri Anna. Bp. 1980. Magvető K. 515, 527 l. (Magyar Hírmondó)

A századforduló a XIX. század klasszikus, eposzi szerkesztésű nagyregényeinek lassú letűnését hozta magával. Tolsztoj, aki az 1880-as évektől megszorodó elbeszéléseivel maga is meghaladjává vált addigi munkásságának, egyik 1893-ban kelt levelében kijelentette, hogy „A regényforma nemcsak hogy nem örök, de egészében elavulhat. Becsületes dolog olyan emberekről írni, akik sohasem léteztek és semmi illyesfélént nem cselekedtek? Valahogy nem az.” Gyors elterjedése során mindinkább bizonyossá vált, hogy a regény az eposz helyettesítésére nem alkalmas. S így közvetetten arról is vallott ez a folyamat, hogy az élet aligha kínál eposzi lehetőségeket. Az anyagelvívő determinizmus korában hősokról és hősiességről, legalábbis a régi módon, vajmi keveset beszéltek. Akadtak persze kivételek, akik a fin de siècle hangulatában is valószínűsíteni próbálták a korai polgárság világhódító romantikáját, s műveik nem is estek igen messze az olvasóközönség vágyakozásaitól. A századvégi Franciaországban nem Zola, nem is Daudet vonzották a legnagyobb publikumot, hanem George Ohnet, kinek pár év leforgása alatt százötven-kétszázötven kiadást is megért eposzpótlékában, *Az élet harcai* című regényciklusának egyes darabjaiban a becsületes, szorgalmas, no meg tisztességes tőkével rendelkező vállalkozói mindig elnyerik az életnek hősei számára tartogatott jutalmát. Az Egyetemes Regénytár nálunk is példátlan sikerre vitte azt az író, kinek hírnevén még Lemaître valóban megsemmisítő kritikája sem üthetett csorbát, s jobb íróink, így például Cholnoky Viktor is, szívesen hivatkoztak rá.

A regényirodalom fölé azonban minőségben is, mennyiségben is a novellisztika nőtt a századvégen. Olyan kiváló képviselői alkottak ekkor, mint Csehov és Maupassant, nálunk Petelei, Gozsdu, Gárdonyi, Herczeg. Cholnoky, aki mind a külföldi, mind a hazai példák legkiválóbb folytatója volt, nyomatékkal mutatott rá a „hőscsinálás” nehézségeire. Egyik hasoncímű cikkében azt fejtegette, „hogy még egy, a hősségre szembeszökően alkalmas ember sem nélkülözhet bizonyos preparálást, és hogy a hős megteremtése olyan elővigyázati szabályokat és tekinteteket igényel, melyről a beavatatlannak fogalma sincs”.

A novella, a századforduló gyorsfényképe, mérhetetlenül alkalmasabbá vált a stilizált, példázatszerű „hőscsinálás”-ra, mint a regény. S a világszemléleti változásokon kívül még egy jelentős ok társult sikereihez. Napi-, heti- s havilapok, újságok s folyóiratok egyaránt elképesztő mennyiségben szívták magukba az anekdotát, csevegést, rajzot, tárcát, karcolatot, hangulatképet, novellét, beszélyt, elbeszélést, példázatot, eljövendő nagy novellák ezernyi kísérletét. Szabadon lehetett tehát gyakorlatozni, anélkül, hogy kudarc, bukás réme fenyegetett volna. „Tudja, hogyan írom apróbb elbeszéléseimet? – kérdezte Csehov egyik barátjától. – . . . Figyeljen csak! – Körülnézett az asztalon, aztán kezébe vette az első szeme elé kerülő tárgyat – véletlenül egy hamutartót –, elébe tette és azt mondta: – Ha akarja, holnapra ebből elbeszélés lesz . . . *A hamutartó.*”

Hasonlóképpen sajátíthatta el mesterségének fortélyait Cholnoky Viktor is, a *Budapest, Alkotmány, Magyar Salon, Képes Családi Lapok, Magyar Génusz, Egyházi Közlöny, Magyar Szemle, Szalon Újság, Vasárnapi Újság, A Nap munkatársaként*, hogy aztán Kiss József lapjában, *A Hétben* már technikájának teljes fegyverzetében léphessen a színre. Pályájának kifejlődésére pontosan illik Schöpflin Aladár általánosító megjegyzése, mely szerint „A magyar novella a nyolcvanas évek terméke s a napisajtó kifejlődése hozta életre. Elhatalmasodása, hogy a legtermékenyebb és legfontosabb írói műforma lett, az irodalom eljournalistásodásának, a sajtó keresletéhez való igazodásának egyik tünete”. Sok igazság, még több keserűség van ebben a helyzetjelentésben, melyhez kiegészítésül legfeljebb Gárdonyi *Titkosnaplójának* lakonikus mondatai kívánkoznak: „A prózáírás csak pénzszerzésre jó. Hamar avul és mindig hibás. Az író életében is. Hát még halála után”.

Századvégi novellairodalmunkat tehát az üzleti kereslet hirtelen megnagyobbodása és az alábbiakban még érintendő világszemléleti változások irányították együttesen és erőteljesen. Természetük szerint egyikük sem olyan, hogy halhatatlanságra képesítsen. Állandóan jelentkező és föltorlaszkodó eszmékkel, kapkodó megfogalmazásokkal

terhelten állanak ma előttünk az ösztönzésükből megszületett művek. Ritka szerencsének tarthatjuk, ha egyikük-másikuk ki tud emelkedni az egykori sajtó papírozónéból és üzenete elhatol hozzánk. Minden bizonnyal egyik ilyen íróegyéni-ségünk Cholnoky Viktor, kinek életművéből jelentékeny válogatást hozott létre Fábri Anna.

Mintegy ezer lapon, két kötetben látjuk viszont az író novellisztikáját és publicisztikáját, régi adósság törlesztéseként. Több mint hetedfél évtizede nem készült műveiből kiadás, s századfordulós szépíróinkat tekintve ebben talán csak Asbóth János elfeledése előzi meg. Jelen kiadásról nyugodtan elmondhatjuk, hogy a hosszú mulasztással járó fokozottabb igényeknek mintaszerűen megfelel. A lehető legtöbb, legjobb anyagot foglalja magába, s új rendezési elvet követve annak fölépítésében, jellemzetesebben állítja elének íróját, mint önnönmagát tette egykor a könyveknek megkomponálásával egyébként nem sokat törődő Cholnoky.

Mi jellemzi összefoglalóan Cholnoky Viktor novellisztikáját?

Mindenekelőtt az a fürgeség, az előbeszéd megannyi modulációjának az a fürgesége, mellyel tárgyát előadja. A legszelidebb történet sem csábitja mélyázásra, a legszörnyűbb nem fölösleges dramatizálásra, gyorsan, határozottan vezetitőlát. Gyorsított ütemű prózát szerkeszt, hasonló Maupassant rövid novelláihoz, melyek olvasása során nem sok idő jut a történet átgondolására, még kevésbé ellenőrzésére. A történettel magával nincs is határozottabb célja, hacsak nem az, hogy elmondja. Legfőbb törekvése az elbeszélő technikára vonzani a figyelmet (*Trivulzió*-történetek), s ennek érdekében aztán mindent megmozgat, ami a keze ügyébe esik. A *Hajnali beszélgetés* ars poeticája szerint azt vallja, „Ne legyen író, ne legyen művész, szóval ne legyen *mondó* ember az, akinek nincs privát mondanivalója, és akinek nincs bátorsága ahhoz, hogy kifújja magából – még akár formátlanul is –, amit tud vagy amit akar”. Ugyanez elmefuttatásnak előző szakaszában mondja ki, hogy „Valami bolondság jól elmondva egyszerre művészetté válik”.

Csattanós példákat találunk transzformációira. A *szürke ember* című elbeszélésben a Vág folyó sietős vizéről mindjárt az jut az eszébe, hogy „Ez az indultatos, ideges, neuraszténiás folyó úgy ömlik bele Komáromnál a Duna nyugalmas, lassú verésű, nyárspolgár folyásába, mint ahogy az idegbeteg megy a szanatóriumba, ahol vagy gyógyulást vagy elnyugvást talál”. Bevezető hasonlatával tüstént meg is teremti a novellának

társadalomképpel, eszmetörténettel egyaránt áthatott, mégis komikus, tragikomikus jellegét, melyet a továbbiakban detektívörténethez fogható bonyolítással majd könnyűszerrel konkretizál. Remekül ért ahhoz, mikor és hogyan lendítsen elbeszélésének ütemén egy-egy természettudományos vagy egy-egy történelmi jelenségnek, például a bekapcsolásával. Jókaihoz, Mikszáthhoz, Gozsdához hasonlóan kiválóan tud beszéltetni, s olykor egy-egy főszereplőjére nyugodtan rábízhatja egész mondandóját, mely több, nem kevesebb lesz tőle. Úgyesen, gyorsan kanyarítja körül hétköznapi bölcselmek forrásvidékét, ha kell, humorát filmszerű montázstechnikával gyorsítja: „Édes barátom – szól az egyik szereplő *A képzelt beteg* című dialógusában –, az igazi rangemelésre sohasem annak van szüksége, aki emelkedik, hanem mindig annak, aki emel. A király trónusának a legbiztosabb támasztéka a mágna, a kritikus nem azért dicser, mert jólesik neki, hanem mert darabfordítást kap érte, a publicista pedig azért ismeri el a pürkereci képviselő minden tökélyét, mert lehet, hogy a pürkereci képviselőből még miniszter is lesz, és akkor kész a sajtóiroda”. Különösen ez utóbbi életkörtben kifogyhatatlan, ám mégis kiszámíthatatlan elbeszélő bravúrait tetszés szerint sorolhatnánk egyre tovább.

Hangja szokatlanul erős, határozott hang volt a századforduló magyar prózairodalmában. Kevésbé volt nosztalgikus, mint Gárdonyi, Petelei, bár valamelyes nosztalgia szülőföldjének, a Bakony-vidéknek a rajzaiban finoman érződik. Kevésbé szentimentális, mint Mikszáth, nem olyan ingerülten kapkodó, mint Tolnai, bár tárgyaiban sem a bensőséges megéreztetését, sem az ostobaság ábrázolását nem hanyagolta el. Viszonylag rövid, alig több, mint egy évtizednyi alkotói időszakában kiteljesedett művészi irodalomelméletileg is, eszmetörténetileg is állandó tájékozódási pontot képvisel kora magyar szépprózájában, hogy a Csáthtal, Kosztolányival kezdődően utána sorakozók művészetéről, azokban való eligazíthatóságáról ne is beszéljünk.

Első elbeszélés-kötetével, az 1910-ben megjelent *Tammuz*-zal egy csapásra legjobb prózairóink között tudhatjuk. Jellemzésére hamarosan megszólalt Schöpflin Aladár és Halasi Andor, Krúdy Gyula és Kárpáti Aurél, de *A Hét* s a *Nyugat* körét is megelőzte méltánylásában a fiatal Horváth János kritikája a *Budapesti Szemle*-ben. „Logikusság, természetesség és fesztelenség jellemzi nyelvét is, mely magyaros, de nem mindenáron magyarkodó; keresetlen s mégis irodalmi és ízléses; könnyedén hajlik a gondolatalakuláshoz, de

sohasem fitogtatja annak rovására a maga erejét. Nem erőlködik művészileg ható, külön kirívó tényező lenni, hanem a többiekkel együtt, s a maga hivatását igazán betöltve, fut egészséges könnyűséggel, ép tüdővel a cél felé, az egésznek, az elbeszélésnek a szolgálatában”. – írta három másik novellista-társához, Heltaihoz, Kaffkához, Szomoréhoz hasonlólván Cholnoky művészetét.

Már legelső bírálóinak föltűnt az a fölény, az a tépelődésen túli higgadság, mellyel a világot – s világot – méregeti. „A savanyúság és fogpiszkáló-szerűség városa vagyunk – mondta a századelőn fölpuftadt fővárosról ő, aki élete végéig megmaradt előkelő, veszprémi úrnak –, és ez a ma még nem amalgamálódott, az utcán arisztokrata és osztálygögs publikum az oka annak, hogy Budapest nem igazi nagyváros, hanem csak nagyon sok házból összeépített kőkolosszus” (*Savanyú lelek*). Ezért is csatangol el innen mind messzibb vidékekre, Japántól Amerikáig, Labradortól az Adriáig. Idegzetében, fölviillanyozottságában azonban elmaradhatatlanul budapesti. „Különös, démonikus élességet és regényességet nyernek . . . az írásai” – vallotta Halasi Andor. „. . . zuhanás közben diabolikus nyugalommal számítja kronométerjén a lefelé hulló test sebességének arányszámait” – állapította meg Kárpáti Aurél. „Minden pillanatban intenzíven akarta érezni önmagát, az én végtelen mámorát, a romlása, a halála árán is” – így Kosztolányi.

Ezek után köteleességünk már föltenni a kérdést: milyen eszméiség jegyében születtek tehát Cholnoky Viktor művei?

Eszmekészletének legnagyobb részét a kor természettudománya fedezte. Már apja, Veszprém város főügyésze, Dumas-t, Vernét fordító bohémje műveltségének alaprétegében meghúzódott az irántuk érzett meleg rokonszenv, melyet Viktoron kívül Jenő a földrajztudományban, Ferenc orvosi hivatásának gyakorlásában folytatott. Viktor gyorsan villódzó, alkoholtól és dohánytól stimulált fantáziájának szinte kapóra jöttek az egykori természettudományos következtetések. Mámorosan jelentette ki, hogy „a tudománynak ma már vannak kémiai bizonyosságai is arra, hogy műember lehetséges” s „rövid időn belül képesek leszünk mesterséges életet idézni elő a holt szervezet világából” (*A közelgő homunkulusz*).

Ennek megfelelően figyelme is a szerves világ törvényszerűségeit kutató fizikától, kémiától a szerves világot föltárni kívánó tudományokig, a biológiáig, fiziológiáig, pszichológiáig pásztázott. Szaktudós hozzáértéssel párosuló kifejező-készségét, író tágas érdeklődését ma is megiri-

gyelhetné. Leírásai nyomán szinte látjuk, hogyan talál rá Becquerel az uránra, kísérletezik a Curie-házaspár a polóniummal és a rádiummal. Filmkockák pontosságával idézi elénk a századforduló nagy-nagy vívmányait, a távirógépet, fonográfot, autóbilit, léghajót, repülőgépet, torpedót.

Most már megértjük, miért is hasonlította a Vág vizét éppen a neuraszténiás emberhez. Megtöltekezve a természettudományok eredményeivel, minden útjába kerülő jelenséget azokkal magyarázott, élenkített. Kivált az orvostudomány. Kedvelt gondolatává lett, hogy az evolúciónak egyenesen szükség van, „rá van szorulva” a bajra, betegségre, és „Nem mi, egészségesek visszük előbbre a világot, hanem a lázban élő agyvelők, a rángatózó idegrendszerek, a testi-lelki nyugtalanságok, azok a fájdalmak, amelyek a makrokozmosznak az egyéni szenvedéseire ott kényszerítik a balzsamkeresést a makrokozmosz mássá való tételében” (*Az Ofélia-szanatórium*). Cholnoky számára a fejlődésszeme látszott igazságnak, mely bevallott panteizmussal töltötte el (*Tammuz*), de eközben úgy vélte, panteizmusa még inkább erősödni fog a rossz hatóerőinek fölmagasztalásától. Mennél erősebbek ugyanis ezek a hatóerők, annál határozottabban működik maga az evolúció is. Az erkölcs nyelvén ez annyit jelent, mondja az *Ebéd után* egyik szereplője, hogy „Láttál te már igazságot, amely diadalmaskodott anélkül, hogy hazudtunk volna az érdekében?”

Természetimádat és a rossz kívánása: panteizmus és satanizmus: ez Cholnoky Viktor természettudományos pozitívizmussal átítatott eszméinek két pillére. Az elsőt legjelesebbül *Tammuz* című példázata rögzíti. Beid Alnisszor „szumer harcos” fáradságos utat tesz meg hazájától Babilonig. Népe, a „szumeri akkád” Szint, a holdistent imádja, ő viszont Tammuzt, a napistenséget választja magának. Mikor fáradtan fűbe pihenni dől, álomlátásban egyszer csak maga Tammuz isten jelenik meg neki, „aki nem a bosszúállás istene, és nem a vezeklést követelő, hanem az, aki mindent lát, mindent megért, és mindent megbocsát”. A magas istenség a fél világtörténelmen végigvonultatja Beid Alnisszor képzeletét és imádóira mutat, akik más-más néven, formában mindig őt keresik, magasztalják majd. A keresztények éppúgy nem lesznek kivételek. „Jön majd lenn a tengerparton, a Jordán vidékén egy ember, aki új szavakat fog hirdetni. Új szavak! Azok is csak az én szavaim lesznek, s az emberek azt az embert is csak az én képemre fogják elgondolni. Az a Jézus, akit Krisztusnak fognak nevezni, megint csak

nem lesz más, mint az én újból való megtestesülésem, az új Napisten. Fogantatik a szűz Auróra kebelén akkor, amikor a tavasz legyőzi a telet, a márciusi napéjegyenlőség napján, amit akkori szimbolizmus szerint a Gyümölcsoltó Boldogasszony nevének fognak nevezni.”

Remek sűrítés, filmszerű előrepörgetés, montázstechnika ez is. Pogány dikcióval magyaráz keresztény elemet, keresztény dikcióval („fogantatik”) dicsér pogány jelenséget („szűz Auróra”). Vajon teljes tudatában volt-e annak Cholnoky, amit itt leszögezett? Hogy minden panteizmus. Hogy menekülnünk kell büntől, felelősségtől, megváltozástól.

S itt egyszerre kiviláglik, hogy Cholnoky panteizmusa satanizmus is, satanizmusa panteizmus. (Természetesen a satanizmust itt századvégi értelemben, a romantikusoknak a bomlástermékeképpen kell értenünk). Lényege az a tanítás, mely szerint a jó ára mindig a rossz. A jóhoz egyetlen út vezet: a rosszon át. Ez a kizárólagosság mondatja Cholnokyval, hogy „Klimákon és korokon keresztül húzódik az örök sejtés arra, hogy itt a földön van a jobb világ is, és hogy ezt a jobbat a mesterséges idegfelfokozás éri csak utol. Vallás ez, a *nincs tovább*-nak a vallása, őserzés, amelyek a Pantheosban találja meg a megnyugodást és a hetedik glóriát. Pozitívabb, őszintébb, ámitástalanabb, tehát józanabb minden vallásnál” (*A ruah*). Szekularizált édenének közös tapasztalata a szenvedés. „A szenvedés, a nyomor és a halál tanít meg bennünket, embereket arra, hogy mindnyájan testvérek vagyunk” (*A bánýarém*), s ez a megállapítás az utóbbi százötven év jelentékeny irodalmának eszmei cégére is lehetne. „Mert hiszen nagyjában igaz a renani tétel, hogy nem imádnánk az istent, ha pokla nem volna” (*A holló és a sárkány*) stb.

Tragikus elbeszélésekhez vezethette volna ennek az egylényegű kettősségnek eszmei kiélézése

Cholnokyt. De nem vezette. Legjobb novellatémáival (így pl. a sokat dicsért *Az agórá*n cíművel) gyakran megesik, hogy kellő elmélyítés híján váratlanul kiüresednek, kihullanak a kezéből. Jó író maradt majdnem mindegyik művében, nagy író azonban, az említett erkölcsi törvények teljes negligálása folytán, nem lehetett. Öccsének, Cholnoky Lászlónak emlékezése egy helyütt rávilágít életszemléletének a lényegére, még ha mentegető célzatával megreked is a pszichologizmusban: „... ő a lelki élet egyetlen kérdését sem akarta bizonyosan tudni – írja –; nemesen félénk lelke érezte, hogy a lét minden bizonyossága – a jó is –, rideggé egyszerűsödik, mint a számtalanszor megálmodott nyáréjszakai vigalom, amelynek muzsikája a saját halotti indulóját játssza. Ha tetetöltött tudás közeledett feléje, ha az környékezte, félénken lehunyt a szemét és elmenekült előle. Azt óhajtotta, hogy határozatlan körvonallú, illatos szépségtömeg lebegjen, gomolyogjon előtte”.

Trivulzió-történetei talán azért a legkiemelkedőbbek, mert bár létrehoz bennük egy típusos nosztalgiainak jegyében, s világszemléletének végletéig kalandoztatja azt el, „minden Demoszthenésznel szebben beszélő abszurdummá” avatva – a novella keretjelenteiben kegyetlen iróniát – öniróniát – szegez vele szemben. S úgy szánakozik rajta, mint Trivulzió szánakozik Ska-bieszky barátján: „... az üres grogos pohárba nagy, kövér könnycsepp hullott. Trivulziónak abból a szeméből, amelyek üvegből volt”.

Ha hazai viszonyainkra alkalmazhatnánk Dosztojevskij szavait, melyek szerint Gogol köpönyegéből bújt elő az újabb orosz irodalom, hasonló joggal állapíthatnánk meg, hogy nálunk majd Esti Kornél és megannyi más követője Cholnoky Trivulziójának üveg szeméből könnyezik.

Reisinger János

POMOGÁTS BÉLA: SORSÁT KERESŐ IRODALOM

Bp. 1979. Magvető K. 524 l. (Elvek és utak)

Tanulmánykötetek esetében a keretek megvonása gyakorlatilag mindig szignifikáns művelet: az egymáshoz illesztett íráskorrendje, műfaja és anyagkezelése együttesen feltétlenül ad még valami többletjelentést az egyenként megformált ítéletekhez. Pomogáts Béla új kötetében ráadásul olyan dolgozatok sorakoznak fel, amelyek szinte

kihívják a szerkezeti egész felőli megközelítést. Még csak nem is abból a metodológiai sajátágból következően, hogy a *Sorsát kereső irodalom* esszéi elsősorban értékeléseket, definitív, összegző megállapításokat közvetítenek – s mint ilyenek, fokozottan rajzolnak ki bizonyos konstituáló elveket és készségeket, hanem mindenk-

előtt, abból eredően, hogy a kötet anyaga legnagyobb részét egy paradigma tengelyén rendeződik el, végigtekintve a század magyar irodalmának számos, a Nyugat hagyományvonalához köthető életművén, esztétikai jelenségén. A könyv így – néhány írástól eltekintve – egy szélesebb értelemben vett irodalomtörténeti vonulat karakterét felmutató gyűjteményként olvasható: írásai nagyjából a század második harmadával kezdődően tárják fel a korkérdésekre adott írói válaszok rokon szemléleti, esztétikai és poétikai minőségeit. Az egyes esszék – két-három megközelítési változattal – a társadalmi (történeti) és az irodalmi kontextusban veszik számba a tárgy sajátosságát, vállalván az irodalomtörténeti szempontból adódó szelektációs követelmeket is. Azaz, Pomogáts itt a legkritikább esetben vizsgál szinkron természetű jelenségeket, s ha igen, akkor is fontos szerepet kapnak az értelmezés történeti, fejlődésrendi motívumai. A prezentáció módja felől nézve az anyagkezelésnek ez az ismeretátadó, összegező formája az uralkodó jegye a kötetnek. A címben foglalt paradigmát viszont csak bizonyos határozatlansági tényezők elismerésével értelmezhetjük. A könyv a vizsgált vonulat többoldalú meghatározására vonatkozólag nem ad kifejtett koncepciót. Az a két mozzanat azonban, amelyekhez viszonyítva Pomogáts az írói magatartást és a produkciót mérlegeli, pontosan rekonstruálható. Az egyik eléggé határozottan szociológiai, vagy még inkább rétegszociológiai természetű. Ő kevésbé a *műben* kirajzolódó szubjektumra figyel, számára az *alkotó* szociális helyzetűdata szolgál eligazítótól. Déry, Vas István, Pap Károly, Lengyel József és mások életútja, illetve művészete olyan kapcsolatba lép itt egymással, melynek alakulását a pálya logikája maradéktalanul képes visszatükrözni. („Lengyel József évtizedeiben a magyar forradalmi mozgalom évtizedei tükröződtek valamiképpen, életműve is ezért lehet ezeknek a mozgalomnak a tükré, krónikája és tanúsága, amely nyomon követte, felmutatta és értelmezte a történelmi erőfeszítéseket.” 123–124. l.) Ez a folyamat rendszerint a szociális (értelmiségi, polgári) helyzetűdat identitászavarának tarthatatlanná válásával kezdődik – szakítások az addigi környezettel, a lázadásmotívum stb. –, majd a harmonikus arányok megteremtésének kísérleteivel folytatódik, s végül az alkotó világhoz való viszonyának tudatos megformálásával, e stádium fenntartásával zárul le (agnoszticizmus, székepszis, irónia, sztoikus látásmód kialakulása, ellentmondásos életigenlés, humanista világgép). Pomogáts a Nyugat második és harmadik nemzedékénél kü-

lönösen meghatározónak látja ezt a kissé egyszerűsített hegeli formulát, még olyanoknál is, akiknek az életrajza (sorsa) nem mutat olyan látványos fordulatokat, mint például a Déryé. Tagadhatatlan azonban, hogy a század irodalmának e vonulatában jelentős szerepük volt a polgári környezettel ilyen úton szakító, s az önmegvalósítás módjait más közegben kereső alkotói magatartás modelljeinek. Kétségeink csak olyankor támadnak, amikor mindezek alapján túlon túl szoros összefüggést tételez a szerző e szellemi pályák és az irodalmi mű megformált világa között. Ez a következetesség kétségekívül a vizsgálódás egyik hangsúlyos műveleténél, az értékelésnél kerül zavarba. Mivel nem vont lényeges határvonalat műszubjektum és alkotó között, végül ellentmondásos konklúziókat kénytelen levonni, így például: „... a számvetés még nem leszámolás, és a szocializmussal való szakítás egyszersmind azt jelentené, hogy a személyiség kontinuitása megy veszendőbe. Márpedig a számvetés legalább ezt ép-ségben akarja tartani. S ezért az emlékező és vallomást tevő írónak, ha nosztalgikus formában is, fenn kell tartania korábbi eszményeit. (. . .) A *Kedves bópeer* . . . / lapjain pedig az alkotómunka erkölcsének újólagos vállalásával zárja az írói munka történetét és az ironikus fejtegetéseket. A munka vállalása, elvégzése feltétlenül csökkenti a bölcseleti székepszis vagy a történelmi kétely erejét.” (68–69. l.) Az ilyen síkváltások (Mészöly Miklós, Nemes Nagy Ágnes és mások értékelésénél) az irodalmi mű szociológiai szemléletéből következnek, amely csak ilyen felemás módon tud magyarázatot adni az esztétikai érték méltánylásának miértjére.

A viszonyítás másik sarkpontjára ama törekvések minősítése mutat rá egyértelműen, amelyek részben szembe is fordították ezt a vonulatot a magyar irodalom formahagyományával. Bár Pomogáts sehol nem állítja élesen szembe a Nyugat költői forradalmára következő lírai „modernséget” a magyar líra addigi meghatározó vonulatával, az újratereztetés, a lírai nyelv átformálására tett kísérletek bizonyos értelemben így is konfrontálódnak a költészeti hagyománnyal (a líra 20-as évekbeli újrealista fordulata, a harmadik nemzedék mitologizmusa stb.). S mivel a kötetben tárgyalt alkotók túlnyomó többsége éppen azzal jellemezhető, hogy a magyar irodalom hagyományos népi, nemzeti, közösségi szemléletformáit egy egyetemesebbnek ítélt európaiság programja jegyében kísérlete meg felfrissíteni, Pomogáts úgy hidalja át ezeket a lehetséges oppozíciókat, hogy alkotásmódjuk, poétikájuk jellegzetes-

ségeit szociális töltéssel is rendelkező művészi minőségekként értelmezi. Érezhetően azt a dilemmát kell itt feloldania, amelyet ennek a rurális színezetű konvenciónak az egyetemesebb jelrendszerre való „átállítása” vet fel: ha ugyanis pusztán magát a bensőbb irodalmi mozzanatot elemezné, valamiképpen az esztétizmus sterilebb formáit is meg kellene állapítania. Pomogáts azonban arra törekszik, hogy ezt a jelrendszerbeli fordulatot társadalmi tartalommal kapcsolja össze, s mögötte, ahol lehet, közösségi elkötelezettséget, „szociális életérzést” mutasson ki. E „szocializáló” mozzanat következtében nem egy alkotó pályarajza kap az irodalomtörténeti kánontól eltérő hangsúlyokat, úgy, hogy általuk az értelmezés is teljesebbé válik (*Vas István, Zelk Zoltán*). Másfelől viszont a ténylegesnél nyomatékosabb jelentést kapnak így az olyan irodalomtörténeti, poétikai, irányzattörténeti momentumok, mint a francia kultúrorientáció megerősödése a némettel szemben; az elvont humánus kifejeződései, a klasszicizáció, a racionalizmus elve, a harmóniavágy vagy a bukolika, mint a korviszonyok embertelensége elleni tiltakozás. Feltételezhetően ez a deesztétizáló látásmód az oka annak is, hogy miközben imponáló pontossággal veszi számba e vonulat műveiben kifejeződő társadalmi, világképi indítékait, kevesebb teret tud szentelni a Nyugat utáni „modernség” világirodalmi kontextusainak. Holott itt olyan értékszerkezetek mutatkoznak meg (egyik-másik elemüket Pomogáts is jelzi), amelyek teljesebb formában világíthatnák meg ennek az újításnak a tartalmait. Sőt, valószínűleg érdekesebb kontúrokat adhatnának a „megkésetttség” többnyire csak a népi vonulattal kapcsolatban idézett képzetének.

Utaltunk már arra, hogy a tárgy ilyen általánosabb, az irodalmi jelenséget kontextuális egészként értelmező megközelítése szükségszerűen határokat szab az analízisnek, a konkrétabb vizsgálódásnak. Ilyen értelemben kétségtől elhagyományosabb az az eszköztár, amelyet Pomogáts egy-egy probléma megoldására mozgósíthat. Ennek túlhangsúlyozása viszont azért volna igazságtalan, mert az itt érvényesülő irodalomtörténeti szemlélet *általában is* metodikai dilemmákkal küszködik: ha ugyanis nem akarja feladni a módszer pluralizmusát, feltétlenül szembekerül a diszciplína ún. fókusz nélkülségének problémájával. Azt

pedig el kell ismernünk, hogy a legjobb tanulmányokban nyomatékosan érvényesül a poétikai funkció, még akkor is, ha ezekben az írásokban bizonyos fokig módosul az irodalomtörténeti portré műfaja (*Németh Andor, Berda József, Jékely Zoltán, Juhász Ferenc*).

Az irodalomtörténeti esszé, portré, pályakép ilyen formában persze rendkívül pontatlan terminus. Az anyagkezelésen láthatóan a Nyugat esszéírása és a hatvanas évek szintéziselvű irodalomtörténeti gyakorlata hagyott nyomokat. Jelenlétük leginkább a megkomponáltságban, az irodalmi jelenség karakterének esszéisztikus meghatározásában, a narráció csiszoltságában, illetve a szociológizmusban, a szélsőségektől tartózkodó ítéletalkotásban, a szelekciós elvekben érezhető. Bizonyos hiányérzetet azonban még e műfaji kötöttségek sem indokolhatnak. S ez az ítéletek határozatlanságából következik: a lekerékítetttség, az egzaktságot oldó metaforikusság, egyes jelenségek, irányzati jellemzők vázlatos számbavétele a kívánatosnál tágabb viszonyítási lehetőségeket enged meg. Tehát éppúgy nehezen állja útját külsődleges mozzanatok beáramlásának, mint az értéktulajdonítás viszonylagosságának. Ez utóbbi olyankor kelt zavart, amikor a joggal kiemelt értékek (pl. Jékely lírája) mellett csaknem azonos jelentőséggel sorakoznak fel más, tisztas nagyságrendű produkciók (*Csorba Győző, Takáts Gyula*). Másutt pedig az egyedi minősítésnek van meg az a veszélye, hogy a valóságosnál szegényesebbnek mutatkozhat a vizsgált terület esztétikai színe: „Lengyel József pályája egyféle rejtett művészi küzdelem; életműve, bátran mondhatjuk, a modern próza poétikájának kísérleti laboratóriuma.” (127. l.) Talán akkor sem szenvedett volna csorbát az írói presztízs, ha e tekintetben kissé tartózkodóbb az irodalomtörténész ítélete.

A *Sorsát kereső irodalom* mindazonáltal jelenléte, mondhatni: kézikönyvértékű szemléje a kánonok meghaladására törekvő, önazonosságát a folytonosság és a korszerű átértelemezés határai között megtaláló vonulatnak. Hasznosságát az összképből kibontakozó magatartáselvi, irodalomszemléleti és poétikai jellemzők szakszerű számbavétele, az alkotói világok avatott közvetítése biztosítja.

Kulcsár Szabó Ernő